

Anna GRZESIUŁ

O elementach protetycznych w języku polskim

О протетических элементах в польском языке

Des éléments prothétiques dans la langue polonaise

Tematem tego artykułu będą głoski protetyczne, które pojawiały się w nagłosie wyrazów zaczynających się pierwotnie od samogłoski. Zjawisko protezowania w języku polskim nie doczekało się, jak dotąd, całościowego omówienia. Najwięcej miejsca poświęcono protezom w podręcznikach dialektologii, ale chodzi tu o spółgłoski protetyczne w gwarach. W opracowaniach z zakresu gramatyki historycznej znajdują się zaledwie wzmianki o protezowaniu w staropolszczyźnie,¹ przy czym nie zajmowano się dotąd protezami polskimi po XVI wieku.

Z dotychczasowych badań wiadomo, że w nagłosie wokalicznym elementy protetyczne pojawiały się już w prasłowiańszczyźnie. Były to najczęściej spółgłoski *i, *h oraz *v. W języku staropolskim frekwencja protez była dość znaczna.² W dalszym rozwoju języka proces protezowania uległ zahamowaniu. Chronologia i przyczyny tego faktu nie zostały dotąd wyjaśnione.

¹ W opracowaniu genezy zjawiska uwzględniłam przede wszystkim następujące pozycje: F. Trávníček: *Protheze ci hiát [w:] Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski*, t. 2, Kraków 1928, s. 139—151; J. W. Zakrewska: *Jawyszczce protezy w zachidnych howorach ukraińskoj mowy [w:] Dostizhenia i materialy z ukraińskoj mowy*, Kyiw 1961, s. 66—73; G. Y. Shevelov: *Prothetic Consonants in Common Slavic [w:] American Contributions to the fifth International Congress of Slavists*, Sofia 1963, s. 41—60; V. Vondrák: *Vergleichende Slavische Grammatik*, Getynga 1924.

² Dość konsekwentnie zapisywano prejotację w *Biblii Królowej Zofii*, np. *gydze, gygrali, s gilu* (przykłady za: Z. Stieber: *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa 1966, s. 28).

Celem tego artykułu będzie sformułowanie odpowiedzi na pytania:

- 1) Jaka była geneza pojawienia się spółgłoskowych elementów protetycznych?
- 2) Jakie protezy przybierały samogłoski w gwarach i w staropolszczyźnie?
- 3) Jak zachowywały się elementy protetyczne w dalszym rozwoju języka?
- 4) Co było przyczyną zmniejszania się żywotności procesu protezowania aż do jego zaniku?

Aby spróbować odpowiedzieć na te pytania, należy prześledzić funkcjonowanie elementów protetycznych w historii języka polskiego. Wyjdziemy zatem od stanu staropolskiego, opracowanego na podstawie *Słownika staropolskiego* oraz *Słownika języka polskiego XVI wieku*, aby następnie dokonać porównania ze stanem współczesnym uwidocznionym w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego (zwanym słownikiem warszawskim)³ oraz w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego.⁴

Jako materiał do badań posłużyło 88 wyrazów, w których nagłosie występowały spółgłoskowe elementy protetyczne:⁵

ha — Stp

habelek — S XVI, SW (rzadkie) 'wyprawiona skóra z cielęcia'

hachtel — Stp 'mała beczka, 1/8 beczki'

vachtel — Stp 'mała beczka, 1/8 beczki'

ładamaszek — S XVI

iąga — S XVI 'w Turcji oficer, urzędnik lub tytuł grzecznościowy'

iąksamit — Stp, S XVI, SW (gwarowe)

iąktor — S XVI 'określenie handlarza pomnażającego oszukańczo swoje dochody'

halkierz — Stp, S XVI 'pokoik boczny, izdebka, ganek'

hałun — Stp, S XVI, (staropolskie) 'nazwa ogólna nieorganicznych uwodnionych soli podwójnych'

hałunisty — S XVI, (rzadkie) 'zawierający w sobie znaczny procent ałunu'

hałunować — S XVI (rzadkie) 'zaprawiać, napuszczać ałunem'

hani — Stp

hanyż — S XVI, SW (gwarowe) 'roślina z rodziny baldaszkowatych; niekiedy nazwa kminu'

³ Wydawanie tego słownika zakończono w 1927 roku, odzwierciedla więc on polszczyznę przełomu XIX i XX wieku.

⁴ W dalszej części artykułu zastosowano skróty: Stp — *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1—7 (A—S), Warszawa 1953—1977; S XVI — *Słownik języka polskiego XVI wieku*, red. M. R. Mayenowa, t. 1—10 (A—K), Wrocław 1966—76; SW — *Słownik języka polskiego*, tzw. Słownik warszawski, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1—8, Warszawa 1900—1927; S Dor — *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1—10, Warszawa 1958—68.

⁵ Obok wyrazów podaję źródła. Objaśnienia znajdują się przy tych wyrazach, które wyszły z użycia bądź zmieniły znaczenie.

- iąptyka* — S XVI, SW (gwarowe)
heptekarz — S XVI
iąrcybiskup — Stp
harkabuz — S XVI, SW 'dawna ręczna broń palna'
harmata — SW
harmować — SW (staropolskie) 'uzbrajać'
iąster — SW 'roślina z rodziny złożonych'
iąstrych — S XVI, SW (staropolskie) 'twarda posadzka'
vataman — Stp 'niższy urzędnik w majątku ziemskim, ekonom'
hatlas — Stp, S XVI, SW (rzadkie)
hawaria — SW 'uszkodzenie okrętu w podróży'
haza — Stp, SW (spójnik)
iąż — Stp, SW (gwarowe)
hej — S XVI
heremita — S XVI 'pustelnik, paulin'
heż(e) — Stp (spójnik)
higielnik — Stp
iąele — Stp, S XVI (zaimek liczebny)
iąelo — S XV (zaimek liczebny)
iąem — S XVI (spójnik)
himieć — Stp 'posiadać'
iąemieć — Stp 'posiadać'
himienie — Stp 'własność ziemska'
himię — Stp 'imię'
iąenaczej — SW (staropolskie)
iąendyk — SW (gwarowe)
hingrychtowy — S XVI przymiotnik od *ingrycht*: 'przegroda w zamku przechodząca przy otwieraniu przez wcięcie w kluczu'
iąenny — Stp
hinny — SW (staropolskie)
iąercha — S XVI, SW (staropolskie) 'zamsz dwustronny'
iąirzcha — Stp 'zamsz dwustronny'
iąerzyk — Stp 'odmiana jaskółki'
hiskać — S XVI, SW (staropolskie) 'szukać'
viskać — SW 'szukać'
hiściec — Stp 'wierzyciel'
hiścina — Stp 'suma pieniężna główna'
hiściny — Stp 'główny'
hiż(e) — Stp (spójnik)
hiżby — Stp (spójnik)
ho — Stp, SW (staropolskie)
hobcowanie — Stp
hobiad — Stp
hobliczny — Stp 'związany z obliczem'
hoblubić — Stp 'poślubić'
hobój — SW (rzadkie)
hobrócić — Stp
hobychodzić — Stp
hobyczaj — Stp
hochromić — Stp 'spowodować trwale kalectwo'

- hociec* — Stp
hoćcowy — Stp
hoćczyzna — Stp 'ojczyzna'
hod — Stp
hodzielić — Stp
hokropny — Stp
homan — SW (staropolskie) 'omamienie, złuda, iluzja'
hon — Stp
hordyniec — Stp, SW (rzadkie) 'jeden z ordy'
hordynka — SW, S Dor (dawne) 'zakrzywiona szabla tatarska'
hordyński — SW 'tyczący ordy'
horęż — SW (staropolskie) 'broń'
horz — Stp 'rumak'
horzeł — Stp
hosada — Stp, SW (staropolskie)
hosep — Stp 'danina w zbo'iu'
hoskard — Stp
hostróżki — Stp
hotworzony — Stp
hośm — Stp
hośmdziesiąt — Stp
hośmnacie — Stp
howad — SW (staropolskie)
hozdownia — SW 'suszarnia siodu'
hudo — SW (staropolskie)
hufać — SW (staropolskie)
hul — SW (staropolskie)
julepek — SW (staropolskie) 'lek gęsty, słodki'
hulan — SW
hum — SW (staropolskie) 'rozum, rozsądek, namysł'

PRZYCZYNY POWSTAWANIA PROTEZ

Przyczyn pojawienia się spółgłosek protetycznych upatruje się zwykle w kontekście fonetycznym, w którym występowała protezowana samogłoska. Obowiązujące w prasłowiańszczyźnie prawo sylaby otwartej sprawiło, że w wygłosie wyrazu występowała najczęściej samogłoska. Jeśli w nagłosie następnego wyrazu również występowała samogłoska, prowadziło to do zbiegu samogłosek czyli rozziwu (zwanego inaczej hiatussem) i związanej z nim trudności w wymawianiu, np.: *ona ma agnę* = *ona ma (i)agnę*, stąd — *jagnię* (przykład za: S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1973, s. 92). Dążenie do likwidacji hiatusu uważane jest za źródło protezowania. Spółgłoska protetyczna pojawiała się niejako między sąsiednimi samogłoskami (wygłosową i nagłosową), by przeciwdziałać ich zlananiu się, a jednocześnie zatarcia komunikatywności

wypowiedzi. Proteza należy do typowo mówionych cech języka, a problem hiatusu pojawiał się właśnie w akcie mówienia. Brak protezy w danym wyrazie tłumaczy się pozycją wyrazu rozpoczynającego wypowiedź (po pauzie), gdzie nie występowały kłopoty związane z hiatusem. Tego rodzaju poglądy na genezę protez podzielało wielu badaczy, np.: V. Vondrák, F. Trávníček, B. Szyło, A. Meillet.⁶ Sądzę, że przyjęcie likwidacji hiatusu za jedyne źródło protezowania stanowi pewne uproszczenie i budzi nieco wątpliwości. Należałoby się w tej sytuacji spodziewać jakiejś konsekwencji w poszczególnych językach słowiańskich, podczas gdy np. w językach wschodniosłowiańskich nie pojawiło się $\dot{\imath}$ przed u . Wybór spółgłoski protetycznej uwarunkowany był przez samogłoskę nagłosową i nie zależał od charakteru poprzedzającej samogłoski wygłosowej. G. Y. Shevelov⁷ zwraca uwagę na to, że modelowym jakby schematem sylaby słowiańskiej było $C+V$ (czyli spółgłoska, a po niej samogłoska). Protezowanie dostosowywało więc pierwszą sylabę wyrazu do tego modelu.

Rozwój elementów protetycznych wiązał się z kontekstem syntaktycznym, w którym występował dany wyraz lub był uwarunkowany przez strukturę nagłosowej samogłoski, albo też przez strukturę sylaby. Jak już zaznaczono, proteza stanowi cechę tekstów mówionych i w związku z tym łatwiej jest wymówić wyraz, na początku którego znajduje się połączenie $C+V$, niż rozpocząć wymawianie od samogłoski. J. Łoś⁸ uważał, że powstawanie protezy uwarunkowane jest układem narządów mownych. Okazuje się, że w trakcie mówienia, nim wiązadła głosowe wydadzą dźwięk, powietrze z płuc przechodzi przez szparę i powstać może tzw. przydech.

Przy rozważaniu problemu genezy protezowania nie należy chyba lekceważyć żadnej hipotezy. Trudno jest bowiem ustalić dla danego elementu protetycznego jedną przyczynę jego wystąpienia, gdyż przyczyny te mogły się niekiedy kumulować. Z ustaleń badaczy wynika, że przyczyny pojawienia się protez są natury fonetycznej. Z jednej strony, na co wskazuje większość twierdzeń hipotetycznych, proteza likwidować miała niebezpieczeństwo hiatusu. Stanowiło to główny, choć nie jedyny powód protezowania. Druga ważna przyczyna wynikała z typowej struktury sylaby, która w językach słowiańskich miała zwykle kształt $C+V$. Charakter protezy mógł też zależeć od typu nagłosu. Np. nagłos $hi-$ mógł powstać przez uszczelinowanie typowego nagłosu $\dot{\imath}i-$. *Słownik stropolski* notuje formy oboczne: $\dot{\imath}mienienie/himienie$. Natomiast z $\dot{\imath}e-$ nie rozwinęło się twarde $he-$.

⁶ A. Meillet: *Le slave commun*, Paris 1934.

⁷ G. Y. Shevelov: *Prothetic Consonants in Common Slavic* [w:] *American Contributions to the fifth International Congress of Slavists*, Sofia 1963, s. 41—60.

⁸ J. Łoś: *Gramatyka polska*, cz. 1. *Głosownia historyczna*, Lwów 1922.

PROTEZY W GWARACH⁹

W gwarach rzadko spotyka się samogłoski w nagłosie, gdyż poprzedza je zwykle spółgłoskowy element protetyczny. Artykulację samogłoski poprzedzać może wzniesienie się środka języka ku podniebieniu twardemu; powstaje wtedy efekt akustyczny zwany prejotacją, np. *ianioł*, *ięgła*. Prejotacja występuje przed samogłoskami płaskimi przednimi *i*, *e* oraz przed obojętną *a*. Przed wymówieniem samogłosek tylnych *o*, *u*, cofnięciu się języka towarzyszyć może silne zaokrąglenie warg. Powstaje wówczas załączkowe *ɥ* — zjawisko takie nosi nazwę prelabializacji, np. *ɥociec*, *ɥoko*, *ɥowies*. W nagłosie wystąpić może także przydech, np. *hapteka*, *hale* lub wstępne zwarcie krtani.

Przed nagłosowym *a* najczęściej pojawia się w gwarach protetyczne *i*, np. *iapostoł*, *iamory*, *iągrest*, znacznie rzadziej *h*, np. *haniol*, *haeszt*, *hapelować*, sporadycznie zaś *v*, np. *vantalek*, *vakacja* 'akacja'.

E może być prejotowane, np. *iewa*, lub może przybrać protezę *v*, np. *velekycja* 'elekcja' bądź *h*, np. *helegantka*. Prejotacja *e* miała charakter fakultatywny, stąd utrzymuje się w niewielu bardzo przykładach — prawie wyłącznie w imionach kobiecych.

Przed *o* występuje powszechnie labializacja, np. w wyrazach *ɥobcasy*, *ɥobrazyk*. Podobnie jest w przypadku *u* — najczęstsza jest labializacja, np. *ɥuczyć*, a obok tego protetyczne *h*, np. *hul*, *hulica* i *v*, np. *vul*, *vusta* lub *ɥ*, np. *ɥucho*.

Samogłoski nagłosowe w gwarach poprzedzają najczęściej spółgłoski półotwarte *ɥ*, *ɨ*, nieco rzadziej *h*, zaś najrzadziej *v*. W nagłosie występują więc fakultatywnie następujące grupy C+V: *ɨa-*, *ha-*, *va-*, *ɨe-*, *ve-*, *ɨi-*, *ɥo-*, *vo-*, *ho-*, *uu-*, *hu-*, *ɥu-*, *vu-*.

O tendencji do likwidowania protez świadczy występowanie form hiperpoprawnych (np. *okieć*, *opata*), w których doszło do zredukowania uzasadnionej etymologicznie spółgłoski w nagłosie. Oto zestawienie obrazujące jakie protezy występują w gwarach przed poszczególnymi samogłoskami:

Samogłoska nagłosowa	Protezy
a	ɨ, h, v
e	ɨ, h, v
i	ɨ
o	ɥ, h
u	ɥ, h, v, ɨ

⁹ Protezy w gwarach opracowano na podstawie: B. Bartnicka-Dąbkowska: *Podstawowe wiadomości z dialektologii polskiej*, Warszawa 1965; K. Dejna: *Dialekty polskie*, Wrocław 1973; J. Mazur: *Gwary okolic Biłgoraja*, cz. 1. *Fonologia*, Wrocław 1976; K. Nitsch: *Dialekty języka polskiego*, Wrocław 1957; S. Urbaniczyk: *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1972.

DZIEJE PROTEZOWANIA W JĘZYKU POLSKIM

Należy przyjąć, że w dobie staropolskiej protezowanie było zjawiskiem częstym. Wskazuje na to zarówno szereg przykładów pochodzących z *zabytków języka polskiego*, jak i materiał zawarty w *Słowniku staropolskim* i *Słowniku języka polskiego XVI wieku*. W pierwszym odnajdujemy 58 wyrazów, w których protezy wystąpiły przed samogłoskami: *a, e, i, o*, np.: *ha, iaksamit, heże, himię, hociec*, w drugim zaś — 24 w nagłosie przed *a, e, i*, np.: *iadamaszek, heremita, hiskać*. Pamiętając o tym, że słownik ten nie obejmuje litery *o*, stwierdzić możemy, że w wieku XVI następuje spadek liczby protez.

Jakie były przyczyny początkowej powszechności protez oraz ograniczenia się ich ilości w XVI wieku? Wydaje się, że wiążą się one z rozwojem polskiego języka ogólnego, który był wówczas w fazie kształtowania się, a w związku z tym i z dużą dowolnością w zakresie fonetyki. Proteza jest cechą fonetyczną, czynniki te mogły więc wpływać na frekwencję elementów protetycznych. Jeśli przyjmiemy, że stabilizacja i normalizacja języka pociągają za sobą upowszechnienie się na różnych obszarach dialektycznych ogólnego języka mówionego, jasny staje się fakt istnienia w omawianym okresie różnych wariantów wymawiania głosek i wyrazów. W pewnym stopniu tłumaczy to ówczesną powszechność protezowania.

Od początku XVI wieku drukarze krakowscy starali się ujednoczyć i udoskonalić pisownię. Ich prace szły w kierunku ograniczenia wielofunkcyjności poszczególnych liter oraz oddawania jednym określonym znakiem tej samej głoski. Ustaliła się wtedy zasada oparcia pisowni przede wszystkim na etymologii budowy słowotwórczej. Przypomnijmy tu, że elementy protetyczne nie miały uzasadnienia etymologicznego.

Stabilizacja i ukonstytuowanie się ortografii oddziaływało niewątpliwie na proces protezowania. Pisany język ogólny nie respektował protez, co nie pozostało bez wpływu na ich pozycję w języku mówionym. Wymienione wyżej czynniki wpłynęły na zmniejszenie się żywotności procesu protezowania w XVI wieku.

Przed nagłosowym *a* znajdujemy w staropolszczyźnie różne elementy protetyczne. W funkcji protezy występuje tu w zdecydowanej przewadze *h*, np. *halkierz//alkierz* (Stp 1, 33), *hatłas//atłas* (Stp 1, 42), *hałun//ałun* (Stp 1, 35), *hanyż//anyż* (S XVI 8, 229). Nieco rzadziej pojawia się *į*: *įarcybiskup//arcybiskup* (Stp 1, 42), *įaksamit//aksamit* (Stp 1, 21), *įadamaszek//adamaszek* (S XVI 1, 85), zaś w dwóch przykładach mamy do czynienia z protetycznym *v*: *vachtel//achtel* 'mała beczka; 1/8 beczki' (Stp 1, 15) oraz *vataman//ataman* 'niższy urzędnik w majątku ziemskim; eko-

nom' (Stp 1, 42). Protezowanie przed *a* zachowuje jeszcze żywość w XVI wieku.

Staropolskie formy protezowane kwalifikuje słownik warszawski najczęściej jako przestarzałe bądź rzadkie. Oto przykłady: *hatłas* (SW 1, 68), *harkabuz* 'dawna ręczna broń palna' (SW 1, 58). Z zapisów tych wynika, że niektóre postaci protezowane usunięte zostały z języka ogólnego, ale zachowały się w gwarach, np. *iaksamit* (SW 1, 19), *iaptyka* (SW 1, 51). Słownik ten notuje przed *a* dwie protezy występujące w języku ogólnym (*i*, *h*), przy czym *h* było częstsze niż *i*. Spotykanie w staropolszczyźnie *v* już nie pojawia się w nagłosie przed *a*.

W piśmiennictwie staropolskim samogłoska *e* w nagłosie rzadko występowała z poprzedzającym elementem spółgłoskowym, a jeśli już tak się zdarzyło, było to zawsze *h*, np. *hej*//*ej* (S XVI 6, 532), *heż(e)*//*eż(e)* (Stp 2, 349), *heremita*//*eremita* 'pustelnik; paulin' (S XVI 6, 559). W słowniku warszawskim nie odnajdujemy elementów protetycznych w nagłosie wyrazów zaczynających się od samogłoski *e*, a używanych w języku ogólnym. Zawiera on również niewiele wyrazów, w których w gwarach pojawia się proteza przed nagłosowym *e*.

Przed nagłosową samogłoską *i* występowały w staropolszczyźnie spółgłoski protetyczne *i* lub *h*. Biorąc pod uwagę frekwencję elementów protetycznych zauważamy, że istniała względna równowaga ilościowa pomiędzy protetycznym *i* oraz *h*. Nasuwa się ponadto wniosek, że spółgłoski te mogły występować wymiennie w nagłosie tego samego wyrazu, np. *źmieć*//*himieć*//*iemieć*//*izmieć* 'posiadać' (Stp 3, 16). Występują także inne przykłady protezowanego *i*: *hiżby* (Stp. 3, 74), *hinny* (Stp 3, 33), *hiskać* 'szukać' (S XVI 9, 1). Słowniki staropolskie notują postaci oboczne: *jem*//*im*, *jele*//*ile*, *himieć*//*izmieć*//*imieć*, *himienie*//*imienie*//*iemienie* 'własność ziemska' *izmieć*//*imieć*, *hiścinnny*//*iścinnny* 'główny', *hiż*//*iz*, *hiżby*//*izby*. W SW występują już tylko formy tych wyrazów bez elementów protetycznych. Kilka form protezowanych otrzymało kwalifikator — staropolskie. Są to m. in. *hiskać* (SW 2, 110), *hirzcha* 'ircha' (SW 2, 108), *ženaczej* (SW 2, 87). Właściwa staropolszczyźnie prejotacja w wyrazie *inny* zachowuje się tylko w gwarach — *ženny* (SW 2, 97). Artykulacja nagłosowego *i*, które znajdowało się w pozycji przed spółgłoską półotwartą (np. przed *n*, *r*), mogła ulec rozszerzeniu i dlatego mamy do czynienia z formami typu *ženaczej*.

W *Słowniku staropolskim* występuje 28 wyrazów z protezowanym *o* w nagłosie. Zaznaczyć należy, że istnieje tu jednolitość elementów protetycznych — przed *o* występowało wyłącznie *h*, np. *hobiad*//*obiad* (Stp 5, 326), *hobrócić*//*obrócić* (Stp 5, 376), *hobyczaj*//*obyczaj* (Stp 5, 394), *hon*//*on* (Stp 5, 581), *hośm*//*ośm* (Stp 5, 646), *hosada*//*osada* (Stp 6, 632). Elementy protetyczne przed nagłosowym *o* uległy w XIX i XX wieku znacz-

nej redukcji. Zachowała się natomiast ich jednolitość — przed o występowało zawsze *h*. Tylko w trzech wyrazach języka ogólnego SW reje-struje spógłoskę protetyczną przed o: *hozdownia* 'suszarnia siodu' (SW 3, 924), *hordynka* 'szabla tatarska' (SW 3, 825), *hordyński* 'tyczący ordy; tatarski' (SW 3, 825). Kwalifikatorem — rzadki — oznaczona jest w SW postać wyrazu *hordyniec* 'jeden z ordy' (SW 3, 825). Szereg wyrazów z protetycznym *h* opatrzono w SW kwalifikatorem staropolskim: *ho* (SW 3, 429), *hośm* (SW 3, 824), *howad* (SW 3, 914), *horęż(e)* (SW 3, 826).

Proteza *h* dominowała w staropolszczyźnie przed nagłosowym *u*, np. *huczinił* (*Zapiski sądowe 1391 r.*), *hupana Jana* (*Roty radomskie*), *humouil* (*Zapiski sądowe 1397 r.*). Słownik warszawski notuje tylko jeden wyraz z *u* w nagłosie współcześnie używany z protezą *h* jest to *hulan* (SW 7, 284). Kwalifikator staropolski znajdujemy obok form protezowanych: *hud(o)* (SW 7, 235), *hufać* (SW 7, 235), *įulep//įulepek* 'lek gęsty, słodki' (SW 7, 278) oraz *hum* 'rozum; rozsądek; namysł' (SW 7, 289).

Przegląd materiału zawartego w słowniku warszawskim i Doroszewskiego pozwala stwierdzić, że protezowanie w języku współczesnym nie jest już procesem żywotnym. Żywotność swą zaczęło tracić w XVI wieku, zaś na przełomie XIX i XX stulecia nie pojawiają się już właściwie nowe elementy protetyczne. Protezy staropolskie zachowują się niekiedy w gwarach. Niektóre wyrazy z protezą w nagłosie kwalifikuje słownik warszawski jako rzadkie w języku ogólnym.

Oto zestawienie przedstawiające jakie elementy protetyczne występowały w nagłosie samogłoskowym wyrazów polszczyzny ogólnej:

Samogłoska nagłosowa	Protezy
u	h, i
o	h
i	h, i
e	h
a	h, i, v

Porównując powyższe zestawienie z tabelką ukazującą występowanie protez w języku gwarowym zauważamy, że przed tym samym elementem wokalicznym wystąpić może w gwarach inna proteza niż w języku ogólnym. Jest to jeszcze jeden fakt świadczący o dużej wariantowości zjawiska.

Należy zauważyć, że wyrazy z elementem protetycznym w nagłosie notowane przez *Słownik staropolski*, *Słownik języka polskiego XVI w.*, a nawet przez słownik warszawski w zdecydowanej większości nie są już wyrazami używanymi, stały się archaizmami. Weźmy na przykład wy-

razy: *alkierz*, *achtel*, *ataman*, *eremita*, *iskać*, *iscinny*, *ozdownia*, które dawno już znikły z języka ogólnego. Nie są zatem używane także z protezowaną samogłoską nagłosową. Jest to dowodem, że już w XIX wieku nie mieliśmy do czynienia z ekspansją elementów protetycznych. Wyrazy, w których niegdyś pojawiły się protezy, wychodziły z użycia, natomiast wyrazy powszechnie wówczas używane nie uzyskiwały w nagłosie spółgłoskowych elementów protetycznych.

Częstość protezowania w staropolszczyźnie tłumaczymy ówczesną dowolnością w zakresie fonetyki wynikającą z nieukształtowania się języka ogólnego oraz braku skodyfikowanych reguł ortograficznych i gramatycznych. W wieku XVI zmniejsza się ekspansywność elementów protetycznych. Widać to na przykładzie *Słownika języka polskiego XVI wieku*, który rejestruje mniej więcej o 1/3 protez mniej niż *Słownik staropolski*. Wzrost świadomości językowej powodował dążność do pisania zgodnie z regułami ortograficznymi, które wówczas formułowano. Zaprzestano zapisywania elementów protetycznych jako niezgodnych z opartą na etymologii zasadą pisowni polskiej, co wpłynęło na ich redukcję w języku mówionym. Cofanie się protezowania trwało do końca XIX wieku. Słownik warszawski notuje tylko siedem wyrazów z funkcjonującymi współcześnie elementami protetycznymi. Są to: *harmata*, *įaster*, *viskać*, *hordynka*, *hordyński*, *hozdownia*, *hułan*. Obecnie większość tych wyrazów w ogóle wyszła z użycia, a pozostałe straciły spółgłoski pełniące funkcję protez.

Elementy protetyczne często pojawiały się w nagłosie wyrazów zapożyczonych, np. *apteka* (z greckiego),¹⁰ *armata* (z łacińskiego), *atlas* (z arabskiego), *aga* 'oficer, urzędnik w Turcji' (z tureckiego), *awaria* (z włoskiego). Niekiedy etymologiczna spółgłoska w nagłosie wyrazu obcego odczuwana była na gruncie polskim jako protetyczna i obok formy właściwej występowała postać z samogłoską w nagłosie, która w kilku wypadkach ukonstytuowała się w języku. Tak na przykład wyraz *arbuz* pochodzi od tureckiego *charpuz* (w SW znajdujemy *harbuz*), *ochmistrz* od niemieckiego *hofmeister*. Wyraz *aksamit* pochodzi od greckiego *hexamiton* i teoretycznie powinien mieć w nagłosie element spółgłoskowy. Na jego brak wpłynęła być może łacińska forma bez nagłosowego *h*. W przypadku zapożyczeń daje się zauważyć, właściwa ogólnie procesowi protezowania, niekonsekwencja.

Protezy zdecydowanie najczęściej występowały w nagłosie rzeczowników, rzadziej przymiotników i czasowników. Zaimki na ogół nie były protezowane — z wyjątkiem form: *hon* (Stp 5, 581), *įile* (Stp 3, 13), *įilo* (Stp

¹⁰ Pochodzenie wyrazów według *Słownika wyrazów obcych*, red. Z. Rysiewicza, Warszawa 1965.

4, 482). Nie otrzymywały protez przysłówki, poza *ienaczej* (SW 2, 87) oraz partykuły i przyimki, poza wyjątkiem *hod* (Stp 5, 412).

Wiele protezowanych postaci wyrazów, które pojawiały się w staropolszczyźnie, zachowało się w gwarach, choć i tam występuje tendencja do ich likwidacji, o czym świadczyć może obecność form hiperpoprawnych. W języku ogólnym protezy zachowały się w postaciach wykrzykników: *oho! ha! hi! he! hej!*

WNIOSKI

1. Spółgłoskowe elementy protetyczne w wokalicznym nagłosie wyrazów występowały już w języku prasłowiańskim. Powstanie protez najczęściej uzasadnia się otoczeniem fonetycznym. Chodzi o tendencję do unikania hiatusu. Jednakże brak konsekwencji w dobieraniu protez świadczy o niejednorodności źródeł tego procesu.

2. W języku polskim protezy najczęściej pojawiały się przed *a*, najrzadziej zaś przed *e*. Największe wahania występowały w nagłosie przed *a*, gdzie używano trzech elementów protetycznych: *h*, *i* bądź *v*. Przed *i* spotykamy *i* lub *h*, natomiast przed *e*, *o*, *u* — *h*.

3. Duża wariantywność i brak konsekwencji w obrębie procesu protezowania wpłynąć mogły na jego cofanie się w polszczyźnie ogólnej, ponieważ zjawiska nieregularne mniej mogą liczyć na rozwój bądź zachowanie się w języku. Ekspansja elementów protetycznych uległa ograniczeniu już w XVI wieku. Spółgłoski protetyczne, jako niezgodne z opartą na etymologii zasadą polskiej ortografii, nie były już zapisywane i powoli zaczęły znikać z języka mówionego. Zachowywały się jedynie w gwarach.

4. Przegląd materiału, jakiego dostarcza słownik Doroszewskiego, ujawnia, że współczesna polszczyzna posiada zaledwie kilka wyrazów z protezami w nagłosie. Są to postaci wykrzykników *oho! ha! hi! he! hej!*

РЕЗЮМЕ

В данной работе представлено историю согласных протетических элементов в вокализирующем начальном звуке слов общего польского языка. Причина их выступления связана с фонетическим контекстом. Перед *a* молго выступать протетическое *h*, *i* или *v* перед *i*-*i* или *b*, *h* зато перед *e*, *o*, *u* — протетическое *h*. В древнепольском языке протезы выступали часто, а с развитием языка они стали выступать реже и почти исчезали. Сегодня встречаем их только в нескольких междометиях: *oho*, *ha*, *hi*, *he*, *hej*. Протезы были неэтимологические и поэтому не учтено их в правилах орфографии. Протезирование было процессом непоследовательным и не регулярным, и поэтому оно не удержало своей одушевленности в польском языке.

R É S U M É

Le contenu de l'article constituent les remarques faites sur l'évolution des prothétiques éléments consonantiques dans la syllabe initiale des mots du polonais général. Leur apparition a été liée au contexte phonétique. Le *h*, *i* ou *v* prothétiques pouvaient se placer devant *a*, le *i* ou *h* — devant *i*, tandis que le *h* prothétique — devant *e*, *o*, *u*. Les prothèses étaient bien fréquentes dans l'ancien polonais, alors que dans l'évolution ultérieure de la langue, elles ne se recontraient que de plus en plus rarement pour finalement disparaître presque complètement. Dans la langue contemporaine, elles ont pris la forme de quelques interjections: *oho!* *ha!* *hi!* *he!* *hej!* Les prothèses — non-étymologiques — n'ont été pas prises en considération dans la formation des principes de l'orthographe. Le procès de la prothèse était irrégulier et c'est pour cette raison qu'il ne s'est pas fixé dans la langue polonaise.

ANNALES UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA

Nakład 550+25 nadb., ark. wyd. 14,5, ark. druk. 13,5. Oddano do składu w marcu 1983 r., podpisano do druku w czerwcu 1984 r., wydrukowano w lipcu 1984 r. Papier offset. III kl., B1, 70 g. Cena zł 145,—

Tłoczono w Drukarni UMCS w Lublinie, nr zam. 173/83, L-8

Adresse:

UNIWERSYTET MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ

BIURO WYDAWNICTW

Plac Marii

Curie-Skłodowskiej 5

20-031 LUBLIN

POLOGNE

Cena zł 145,—